

Türk düşüncesi araştırmalarında yöntem sorunu ve devlet

Ayhan BIÇAK

Hâlen varlıklarını sürdüren en eski medeniyetler kategorisi içinde Çin, Hint, Yahudi ve İran'la birlikte Türkleri¹ de saymak gerekir. Saydığımız bu medeniyetler kadar eski olmasa da, Türklerin 2000 yılı aşan bir tarihlerinin olduğu genellikle kabul edilmektedir. Türklerin yaşayan en eski medeniyetlerden farkı şudur: Çin, Hint ve İran medeniyetleri neş'et ettikleri coğrafyada kalırken, Yahudiler ve Türkler ana yurtlarını terk ederek başka coğrafyalarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yahudilerle Türkler arasındaki fark ise, Yahudilerin anayurtlarından çıktıktan sonra küçük öbekler halinde yaşayıp devlet kuramamış olmaları, Türklerin ise gittikleri her yerde bir devlet kurup devletli olarak varlıklarını sürdürmüş olmalarıdır. Gittikleri her yerde devlet kurarak varlıklarını sürdürme ve baskın bütün medeniyetlerle ilişkiye giren bir toplum olarak, Türklerin dünyada bir

1 Türkçe konuşan halklar anlamında Türkler, tarih sahnesine devletle birlikte çıkmışlardır. Çin kaynaklarına göre, Türkler ilk olarak Chou Devleti'ni (m.ö. 1050-247) oluşturan etnik unsurlardan biri olarak görünmektedirler. Bazı kaynaklarda bu devletin Türkler tarafından yönetildiği ileri sürülmektedir; bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 35. Choular'dan ayrılan Türk boyları, Hun (Çin kaynaklarında *Hiung-nu* şeklinde geçer) adı altında, bugünkü Moğolistan'da kendi devletlerini (m.ö. 210-m.s. 230) kurmuşlardır; bkz. Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s. 90; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 65-66. Hun dilinin Türkçe olduğu hakkında bkz. L.N. Gumilëv, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 63-64; Roux, *Orta Asya*, s. 89. VI. yüzyılda kurulan I. Göktürk Devleti, kendilerini Kök-Türk adıyla andıklarından, Türk adını ilk kullanan kavim ve devlettir. İlk Türkçe metinler, VII. yüzyılda kurulan II. Göktürk Devleti'ne aittir.

örneğini bulmak güçtür.² Yaklaşık üç bin yıldır varlıklarını sürdüren Türkler; Çin, Hint ya da Yunan medeniyeti gibi bir medeniyet kuramamış ve Buddha, Konfüçyüs, Zerdüşt, Platon, Descartes ve Kant gibi düşünürler de yetiştirememiş olabilirler, ancak varoluşlarını sürdürmüşlerdir. Eğer bir toplum kimliğini koruyarak varlığını sürdürüyorsa, o toplumun başarılı olduğunu teslim etmek gerekir. Yanlış bir tutum olarak, toplumu diğer toplumların değer dizileriyle tartmak yerine, toplumu kendi değer dizileriyle yargılayıp, tarihsel gerçekliğini sergilemek amaç olmalıdır.

Mekân açısından çok geniş ve zaman açısından da oldukça uzun sayılabilecek yolculuğun dayandığı ilke ile değerler ve bu ilke ile değerlerden türetilen ürünleri anlamak için izlenmesi gereken yol, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Konuyu anlaşılabilir kılmak için önce yöntem sorunları, sonra da yöntemden hareketle devlet kurumu incelenmiştir.

I. Yöntem

Herhangi bir toplumun düşünce yapısını ortaya koyabilmek için öncelikle o toplumda *düşünce tarihi* geleneğinin oluşması gerekir. Düşünce tarihi, olayların arkasındaki ilkeleri ve olayların amaçladığı değerleri esas alarak, ilkelerin sürekliliğini ya da ilkelerin kesintiler vâsıtasıyla değerlerdeki dönüşümleri sergiler. Yaygın olan olay tarihçiliği ilke ve değerlere yeterince ağırlık vermediğinden, toplumsal düşüncenin nasıl bir seyir izlediğini ortaya koyamamaktadır. Siyasî tarih; edebiyat tarihi ve din tarihi gibi alan çalışmalarıyla toplumsal düşüncenin belli kesimlerini sergilemekle birlikte, verimlilik açısından düşünce tarihinin yanında sönük kalırlar. Alan tarihleri, olayları yönlendiren ilkeleri ve olaylarda amaçlanan değerleri esas aldıklarında düşünce tarihi niteliği kazanırlar. Düşünce tarihinin son aşaması, evren tasavvurundaki değerlerden hareket ederek, kurumlar, gelenekler ve değerlerin birbirleriyle ilişkilendirip bütünlüklü bir yapı ortaya koymaktır. Kavramlaştırma ile tamamlanan düşünce tarihi, toplumsal düşüncenin haritasının çizilmesi ya da toplumsal düşüncenin yeniden kurulmasıdır.

Toplumsal düşüncenin haritasının oluşturulması, toplumun kimliğinin temel ilkelerini belirlemek yanında, toplumsal sorunlar hakkında çözüm üretilmesinin en önemli dayanağıdır. Hem toplumsal kimlik

² Dünyanın çeşitli yerlerinde koloniler kurarak yayılan devletler bu anlayışa uymamaktadır.

hem de sorunların çözümünde temel teşkil etmesi nedeniyle düşünce tarihi, bir toplumun düşünürlerinin öncelikli olarak ele almaları gereken konular arasındadır. Günümüz şartlarında, toplumun düşünce tarihi sağlam ve güvenilir bir şekilde yazılmadığında, buna bağlı olarak dayandığı temel değerlerin yapıları ortaya konmadığı sürece, o toplumun varoluşu tehlikededir.

Türk düşüncesinin haritasını çıkarma denemeleri pek yapılmadığından, elimizde örnek olarak kullanabileceğimiz bir model yoktur. Kendi düşünce sistemimiz hakkında bir modelin geliştirilmemiş olması, tarihçiliğimizin ne durumda olduğunun en açık göstergesidir. Ayrıca Türk tarihinin yapısından kaynaklanan zorluklar da onun bütünlüklü bir yapı olarak ortaya konmasını engellemektedir. Türk düşüncesini bütünlüklü bir yapı olarak ortaya çıkmasını engelleyen sorunları iki öbekte toplayabiliriz:

- A. Tarihçilik anlayışından kaynaklanan sorunlar
- B. Türk tarihinin kendinden kaynaklanan sorunlar.

Tarihçilik anlayışından kaynaklanan sorunlar şöyle sıralanabilir:

1. Osmanlı tarihçileri tarih çalışmalarında, genellikle Türklerin tarihine yer vermemişler, çoğu zaman Kayı Boyu'nun şeceresi çerçevesinde Osmanlı hanedanını, Oğuz Kağan'a bağlamakla yetinmişler ve kendilerini daha çok İslâm medeniyeti değerleriyle tanımlamışlardır. Ulusçuluğun baskın bir değer olmasıyla birlikte, İslâm öncesi, nesnelikten uzak bir şekilde yüceltilmiştir. İslâm öncesi değerlerinin İslâm medeniyeti çerçevesinde nasıl değiştiği ve nasıl bir yol izlediği soruları da çok az ele alanın sorunlar arasındadır.

2. Düşünce terimini eksik anlamlandırmak. Düşünce tarihi denilince genellikle düşünürlerin eserlerinde dile getirdikleri veriler ya da çeşitli konular hakkındaki sistematik bütünlük akla gelmektedir. Bu eksik ve hatalı bir anlayıştır. Çünkü kültürdeki her ürün, düşünce eseridir. Dolayısıyla bir kültürün bütünlüğü, aynı zamanda o toplumun düşünce yapısını gösterir. Toplumun düşünürleri, kültürdeki değerlerden ve sorunlardan hareket ederek, çeşitli açıklamalar ortaya koyarlar. Bireysel çalışmalar olarak gerçekleşen bu çabalar, kültürel yapıyı zenginleştirip geliştirmekle birlikte, sözkonusu kültürü bütünüyle temsil etmezler. Toplumun düşünürlerinden hareketle bir toplumun düşünce tarihini yazmak çok önemli bir çaba olmakla birlikte, toplumun düşüncesini yansıtmak açısından eksiktir.

3. Medeniyetin sahip olduğu düşünce ürünleri ile medeniyetin içinde yer alan farklı toplumların düşünce ürünlerini birbirinden ayırma-

nın zorluğu da Türk düşüncesini temellendirmeyi engelleyen unsurlar arasındadır. Bu sorun daha çok İslâm medeniyeti çerçevesinde ürün veren ve Türk kökenli olduğu kabul edilen düşünürlerle ilgili olarak ortaya çıkar. Bu sorunu aşmanın en iyi yolu, Osmanlılar döneminde ortaya konulan ürünlerdeki düşüncelerin sergiledikleri özellikleri, klasik İslâm düşüncesinde oluşan değerlerle karşılaştırmaktır. Ne yazık ki bu aşamaya henüz ulaşamamıştır.

4. Türk düşüncesini, günümüzde baskın olan medeniyeti kuran toplumların düşünceleriyle karşılaştırarak, genellikle onlar karşısında çok zayıf olduğumuz yargısına varan öbek ile geçmişte çok büyük işler başardığımızı iddia eden, ancak başarılarımızın teorik çerçevesini çizemeyen öbeğin düşünce alanına hâkim oluşları. Her iki öbeğin yanlış tutumları nedeniyle Türk tarihinin kendine has yapısı ortaya konamamıştır.

Yukarıda sıralanan nedenler, Türk tarihinin nesnel bir modelinin oluşturulmasını engellemiştir. Model yapmak ve yapılan modelin başarılı olması, araştırılan sorun çerçevesinde gerçekleşir. Tarih araştırmalarında hazır modeller çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Her sorun çerçevesinde yeni modellerin oluşturulması ve bu model çerçevesinde açıklamaların yapılması, çalışmanın güvenilirliğini artırmaktadır. Türk düşüncesi araştırmalarına yönelmek ve onu bütünlüklü bir yapı olarak ortaya koyabilmek için, Türk tarihinde etkin olan değerlerden hareket ederek bir model oluşturmak öncelikli sorunlar arasındadır. Model oluşturabilmenin temel şartları arasında felsefe, -konumuz açısından tarih felsefesi- bulunmaktadır. Bu sorunlarla uğraşan her tarihçinin başarılı olabilmesi için tarih felsefesiyle de yakından ilgilenmesi gerekmektedir.

Türk tarihinin kendinden kaynaklanan sorunlar ise şöyle sıralanabilir:

1. Türklerin coğrafi açıdan çok geniş bir alana yayılmış olması. Dolaşısıyla yayılma alanlarında bıraktıkları izleri toplamak oldukça zordur.

2. Türkler yayılma alanlarında, dünya tarihinin dev medeniyetleriyle yoğun bir ilişki içinde olmuşlardır. Türk kültürünün önemli değerleri arasında sayılabilecek unsurlarda, ilişkiye girdiği medeniyetlerin etkilerini görmek mümkün olduğundan, sözkonusu unsurun ne kadar Türk düşüncesi ürünü olduğu önemli bir sorundur.

3. Kültürel alışverişte bulunduğu medeniyetlerin çokluğu nedeniyle bu medeniyetlerin, başta dillerinin öğrenilme imkânının zorluğu olmak üzere, tarihlerinin, ortaya koydukları kültürel özelliklerinin ve Türk kültürüyle alışverişlerinin yeterince incelenememesi. Ayrıca

Türklerin kendileri hakkında çok az yazılı belge bırakmaları ve onlar hakkında en önemli bilgilerin ilişkiye girdikleri medeniyetlerden gelmesi, başta gelen sorundur.

Türk tarihinden kaynaklanan zorlukları aşip Türk düşüncesinin yapısını ortaya koymak için iki yol izlenebilir:

1.1. İlişkiye girilen medeniyetlerin yapı, kurum, değer ve tarihleri ortaya konur.

1.2. Sözkonusu medeniyetlerin kaynaklarında Türkler hakkında bulunan veriler toplanır.

1.3. Türk tarihinde yer alan kurum, gelenek ve değerlerle, ilişkide olunan medeniyetlerin aynı kurum, gelenek ve değerlerin benzer ya da farklı oldukları yönler karşılaştırılmalı olarak sergilenir. Benzerlikler, sözkonusu medeniyetle ortak paydaya işaret ederken, farklılıklar, Türk düşüncesinin ürünü olarak kabul edilebilirler.

Türk düşüncesini sağlam temellere oturtmak için en az dört medeniyeti -Çin, İran, İslâm ve Batı medeniyetleri- bu yolla incelemek gerekir. Bu incelemelerde sürekli göz önünde tutulması gereken ilke, gelişen her kültür ve medeniyetin, başka kültür ve medeniyetlerden beslendiği gerçeğidir. Benzerlikler bir zayıflık olarak değil, tarihsel bir gerçeklik olarak değerlendirilmelidir. Hem bir medeniyetin içinde olmak hem de ondan çok ayrı olduğunu beklemek, tutarsızlıktır. Sözkonusu karşılaştırmada üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biri de Türklerin, ilişkide oldukları medeniyetin değerlerini ne kadar sentezleyip dönüştürebildikleridir. Sentez, yapısı gereği birden çok unsuru biraraya getirerek unsurları yeniden tanımlamak ve biçimlemek olduğundan, Türk düşüncesinde, sözkonusu medeniyetlerden geldiği kabul edilen değerlerin yapıları, kullanım tarzları ve kullanım yerleri incelendiğinde, Türk düşüncesine ilişkin önemli sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

2. Türk düşüncesinin yapısını ortaya çıkarmada etkili olan yöntemlerden biri de Türk kültüründe yer alan temel kurumlar, gelenekler ve değerlerden hareket etmektir. Türkçe, devlet, evren tasavvuru (din) ve iktisat gibi kurumlar, savaş ve ölüm gibi gelenekler, adalet, düzen ve saygı gibi değerlerin incelenmesi, Türk düşüncesinin özelliklerini belirginleştirir. Adı geçen unsurların birbirleriyle ilişkileri, toplum içindeki önemleri, süreklilikleri, sözkonusu toplumun nasıl düşündüğünü, düşüncesini esas olarak nelerin meşgul ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Kurum, gelenek ve değerleri esas alan araştırma yöntemini kullanan kişiler, birinci yöntemde belirleyici olan unsurları,

yani ilişkiye girilen medeniyetlerin etkisini göz önünde bulundurmak durumundadırlar. Her iki yöntemin birlikte kullanımının, istenilen sonuçlara götüreceği açıktır.

Kurum, gelenek ve değerlerden hareketle Türk düşüncesinin temelini ortaya koymanın nasıl mümkün olduğunu, bu unsurları kısaca tasvir ettiğimizde görebiliriz. Türk kültüründe belirleyici olan “kurumlar”, Türkçe, iktisat, evren tasavvuru ve devlettir.

Türkçe, toplumsal varoluşun ve sürekliliğin en önemli dayanağı olmuştur. Asya'nın bütün dilleriyle, özellikle büyük medeniyetlerle ilişkilerinde çok içli dışlı olmasına rağmen, Türkçe, varlığını sürdürmüştür. Zaten başka dilleri kullanmaya başlayan Türk boyları, Türk kimliklerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Türkçe'nin yapısı, grameri, tarihi, şive ve lehçeleri, anlamlandırma yöntemi, adlandırma şekli, fiil yapımları, fiil çekimleri, kelimelerin etimolojisi onun varoluşuna ilişkin dayanıklılığını ortaya koyduğu gibi, Türklerin kendi dilleri aracılığıyla nasıl düşündüklerini de sergilemektedir.

Step toplumlarının yaşayış tarzını belirleyen hayvancılık, *iktisadın* temelini oluşturmaktadır. Hayvancılığa bağlı olarak oluşan gelenekleri, yaşayış tarzlarındaki etkileri, savaşçılıkla hayvancılık arasındaki ilişkileri, coğrafya hakkındaki bilgileri, doğa anlayışları, hayvanları üretme teknikleri, ticaret anlayışları, vergi usulleri, zenginlik anlayışları, aile içi mal bölüşüm ilkeleri, mülkiyet temelli sınıflı bir toplum olup olmamaları gibi konuların incelenmesi, Türklerin iktisat anlayışını ortaya koyduğu gibi, genel Türk düşüncesinin haritasını çıkarmada da çok büyük bir destek sağlayacaktır.

Evren tasavvurunun içeriğini, evrenin nasıl oluştuğu, dünyanın nasıl bir yapıya sahip olduğu, insanın nasıl ortaya çıktığı, insanın bu dünyada nasıl yaşaması gerektiği, öldükten sonra ne olacağı soruları oluşturur. Bu özellikler teorik düşüncenin en geniş ve kapsamlı boyutlarını ortaya koyar. Dikkate edilmesi gereken en önemli nokta, evren tasavvurunun temelindeki insan anlayışıdır. Bir toplumun evren anlayışı, o toplumdaki insan anlayışını da sergiler. Düşüncenin en üst aşaması olan teorik düşünce, insanın sahip olduğu niteliklerin ve yaşama şartlarında beliren sorunların yeniden tanımlanmasıyla gerçekleşir. Bu tanımlamalar toplum tarafından benimsendiğinde evren tasavvuruna dönüşür.³

3 Evren tasavvuru hakkında daha fazla bilgi için *Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin Oluşumu* adlı çalışmamın (Dergâh Yayınları, İstanbul 2004) “Kendini Bilmek ya da Evreni Kurmak” adlı bölümüne bakılabilir.

Türk evren tasavvuru üzerindeki incelemeler, Türklerin kendilerini nasıl anladıklarını ve tanımladıklarını göstereceği gibi, Türk düşüncesinin nasıl bir teorik zemine oturduğunu da anlamamızı sağlar. Ayrıca Türk tarihinin başlangıçlarında oluşan evren tasavvurunun, sonraki dönemlerde dönüşüp dönüşmediğini anlamak için, İslâm öncesi oluşan evren tasavvuru iyi bir şekilde incelemek gerekmektedir. Türk tarihinin sürekliliğini tutarlı bir şekilde ortaya koymak için göz önünde bulundurulması gereken başlıca unsurlardan biri evren tasavvurudur.⁴

Büyük medeniyetlerin önemli teorik çalışmalarının ortaya çıktığı dönemler incelendiğinde, bu dönemlerde, toplumun evren tasavvurunda büyük değişikliklerin olduğu görülür. Teorik düşüncelerle evren tasavvuru arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında, evren tasavvurundaki değişiklik nedenlerinin açıklanması ve yeni bir evren tasavvurunun temellendirilmesi, aynı zamanda teorik düşünce üretiminin tetikleyicisi olmuştur.⁵ Roux'un belirttiği gibi, Türkler, evren tasavvurunu hiç değiştirmemişlerdir.⁶ Evren tasavvurunu değiştirme gereği duyulmadığından teorik düşünce üretimine de ihtiyaç kalmamıştır. Evren tasavvuruna karşı duyulan güven, kendi yaşama değerlerine güveni de beraberinde getirmiştir. Güvenin olduğu yerlerde ise, yeni arayışlara ve düşüncelere ihtiyaç kalmadığı söylenebilir.

Gelenekler belli bir sorunu çözme yöntemi olarak ortaya çıkar. Gelenegin oluşmasıyla birlikte, sözkonusu sorun karşısında toplumun nasıl eylemde bulunacağı belirlenmiş olur. Gelenegin oluşması için sorunun sürekliliği şarttır. Örneğin, her insanın karşılaşacağı bir durum olarak ölüm, ölü gömme geleneginin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Sorun devam ettiği sürece gelenek de devam eder. Gelenekte görülen değişimler, soruna yaklaşım tarzının değişmesiyle ilgilidir. Gelenekler, toplumların sorunlara nasıl yaklaştıklarını gösterdiklerinden, toplumların düşünce yapılarını anlamada da çok önemli bir rol oynarlar. Savaş ve ölüm, Türk düşüncesinin temellendirilmesinde kullanılabilir niteliklere sahip geleneklerdir.

Türk kültürünün üç temel dayanağı olan Türkçe, evren tasavvuru ve devlet anlayışı, iki bin yılı aşan tarihleri boyunca, karşılaştıkları her

4 Türk evren tasavvuru hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ayhan Bıçak, "Türklerde Evren Tasavvuru ve Ölüm Anlayışı", *Kutadgubilig*, sy. 6 (Ekim 2004), s. 149-172.

5 Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 57.

6 Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 237.

medeniyetle ölüm kalım *savaşı* vererek, varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Sözkonusu savaşlar sadece askerî olmamış, kültürel savaşlar şeklinde de süregelmiştir. Türklerin ilişkiye girdikleri, Çin, Hint, İran, İslâm, Hıristiyan, Bizans, Yeniçağ Avrupa ve Rus medeniyetleri dünya tarihinin en önemli medeniyetleri arasında kabul edilmektedirler. Türkler bu medeniyetler karşısında varlıklarını sürdürebilmeyi, askerî ve kültürel savaşlar yoluyla başarabilmişlerdir. Askerî savaşlar cepheler şeklinde gerçekleşirken, kültürel savaşlar içten içe olmuştur. Kültürel savaştan anladığımız, toplumun değerlerini koruyarak kimliğini sürdürme çabasıdır. Eğer Türkler, karşılaştıkları medeniyetlere tümüyle teslim olup onların tüm değerlerini benimsemiş olsalardı, bugün Türk varlığından söz edilemezdi. Türkler, toplumsal ihtiyaçları karşılamak için başka toplumların sundukları değerleri benimsemişlerdir. Bunu yaparken kendi kimliklerini koruyarak varlıklarını sürdürmeyi de başarmışlardır. Türkler varlıklarını sürdürmek, siyasî birliklerini sağlamak ve devam ettirmek, iktisadî nedenler ve dâhil oldukları medeniyetlere karşı sorumluluklarını yerine getirmek kaygısıyla sürekli savaşmışlardır. Türk tarihi, geniş anlamıyla bir savaşlar tarihi olduğundan, savaş geleneği hem Türk kültürünün yapısında hem de düşüncesinde çok önemli bir yer işgal edegelmiştir.

Türklerin yaşayış tarzları ve devletin yapısı, askerliği önemli bir gelenek haline getirmiştir. Hem bireysel hem de toplumsal olarak varoluşun sürekliliği, kendini savunma becerisiyle yakından ilgilidir. Steplerde saldırının ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği belli olmadığından, küçük gruplar halinde yaşayan insanların her an kendilerini savunmaya hazır olmaları gerekir. Ayrıca devletin de sürekli savaş halinde olması, savaş toplumun en önemli sorunu haline getirmiştir. Dolayısıyla savaşla ilgili bir gelenek ister istemez ortaya çıkmıştır. Savaş geleneği, savaşın niçin önemli olduğu, savaşının toplumda kazandığı değer, savaş araçlarının üretim ve kullanım tarzı, savaş taktikleri, savaş oyunları, düşmanların kim olduğu, hangi şartlarda savaşa girilmesi gerektiği, güçlü ya da zayıf ordu tanımları, hükümdarın nitelikleri, savaşta ölmenin getirdiği onur gibi konuları içermektedir. Savaş geleneğinin incelenmesi, Türklerin hayata bakış açılarını, devlet ve birey anlayışlarını, başka toplumları nasıl gördüklerini ortaya koymaktadır. Toplumsal varoluşun sürekliliği, savaşıma yeteneğinin yüksekliğine bağlı olduğundan, savaş, Türkleri meşgul eden en önemli sorunlardan biri olmuştur. Dolayısıyla savaş geleneği, Türk düşüncesinin temel aktörleri arasındadır.

Evren tasavvuru ve insan anlayışını ortaya koymasından *ölüm* anlayışı ve ölümlle ilgili gelenekler, Türk düşüncesinin en önemli yan-

larından birini sergilemektedir. Yukarıda da belirttiğim gibi, teorik düşüncenin en önemli sorunu evren tasavvuru ve bu tasavvurun insanı ele alış tarzıdır. Türklerin bu konulardaki görüşleri, ölümle ilgili geleneklerden çıkarılabilmektedir.

Ölümü anlamlandırabilmek için insanın dünyadaki varoluşunu açıklamak gerekir. İnsanın varoluşunu açıklamak için de, öncelikle göğün, güneşin, ayın, yıldızların ve dünyanın açıklanması elzemdir. Evren tasavvurundaki bu temel unsurlar oluşturulduktan sonra insan ortaya çıkar. İnsanın dünyadaki varlığını sürdürebilmesi için adı geçen bu unsurların düzenli işleyişlerinin Tanrı tarafından garanti altına alınması gerekir. Evren tasavvurunu tamamlayan temel unsurlardan biri de ölüm sonrası hayatı açıklamasıdır. İnsan ölümlü bir varlık olduğundan, dünyadaki hayatı sınırlıdır. Bununla birlikte ruhlu bir varlık olarak insanın, öldükten sonra da başka bir boyutta yaşamaya devam edeceğine inanılmaktadır. Evren tasavvuru ile insan anlayışına götürecek yol olan ölüm geleneğinin içerdiği unsurlar şunlardır: Arzu edilen ölüm (savaşta ölmek) şekli, arzu edilmeyen ölüm şekli (hastalanarak ölmek), ölüm haberinin duyulması sonucunda ortaya çıkan davranış şekilleri, ölünün mezara konma süreci, cesedin mezarda duruş şekli (elbiseli, silahlı), mezara konan eşyalar, mezarın formu, mezar taşının anlamı, definden sonra yapılan törenler.

Ölüm geleneğinde önemli bir yeri olan mezar şekli, yeraltı, yer ve gök olmak üzere evrenin temel üç katmanını temsil eder. Bir bakıma mezar, evrenin kişi için özelleştirilmiş küçük bir modelini oluşturur. Mezara dikilen insan sûretindeki mezar taşları, kişinin bu dünyadaki ebediliğini temsil etmektedir. Bu iki örnek, insan ve evren anlayışlarının ölüm geleneğinde nasıl yaşatıldığını göstermektedir.⁷ Ölüm geleneğinin çok fazla değişmeden iki bin yıldır devam ettiği düşünülecek olursa, Türk düşüncesini anlamak açısından ölüm anlayışının ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Toplumun hayatını düzenleyen değerler, o toplumun düşünce yapısını anlamak için başvurulması gereken en önemli unsurlar arasındadır. Türklerin yaşantılarında etkili olan değerlerden hareketle Türk düşüncesini anlamak, başvurulması gereken önemli yollardan biridir. Örnek olarak adalet ve saygı değerleri verilebilir.

Adalet, devlet ve hükümdarın halkla ilişkilerinde belirleyici bir etken olması nedeniyle önemlidir. Devlet, toplumun temel kurumu olarak, toplumun tüm kesimleriyle ilişkilerini iyi yürütebilmek ve halkın

⁷ Bıçak, "Türklerde Evren Tasavvuru ve Ölüm Anlayışı", s. 158-168.

tam desteğini alabilmek için, onların sorunlarını çözüme tarzı olarak adalet ilkesi çerçevesinde değerlendirme yönünde hareket etmiştir. Adalet ilkesinin uygulaması iki şekilde olmaktadır. İlki, devlet yönetiminin ve alınan kararların yürürlükteki hukuku oluşturan töre ve ilgili geleneklere göre gerçekleşmesidir. İkincisi, toplumun ihtiyaçlarının giderilmesidir. Bu amaçla her yıl düzenlenen toyla hükümdar, mallarını halka dağıtarak, ihtiyacı olanların ihtiyaçlarını gidererek sosyal adaleti bir şekilde gerçekleştirir.⁸ Toplum için vazgeçilemez değere sahip olan hukuk ve sosyal adaleti sağlayacak hükümdarların iş başına gelmeleri çok önemsendiğinden, hükümdarın temel özellikleri arasında, adaletle yönetme yeteneği de aranmıştır.

Toplum, mülkiyet temelli sınıf yapısına sahip olmadığından, bireyler arası eşitlik toplumsal yapının temel değerleri arasındadır. Görev üstünlüğünden başka bir üstünlüğün olmadığı toplumda, birbirine *saygılı* davranmak da normal bir davranıştır. Saygının bir değer olarak kendisini en açık şekilde gösterdiği alan, farklı etnik köklere sahip olanlarla farklı dinlerin mensupları arasındaki ilişkilerdir. Türkler, yayıldıkları çok geniş coğrafyalarda, hem etnik hem de inanç farklılığına saygı duymuş, onların varlıklarını sürdürmeleri için destek olmuştur. Devlete karşı başkaldırmadıkları sürece, kendilerinden olmayan boylara dokunmamış ve onlara saygı duymuşlardır.

Kurum, gelenek ve değerlerin ortaya koyduğu veriler, toplum düşüncesinin esasını göstermektedir. Daha çok sayıda kurum, gelenek ve değer incelendiğinde, toplumun düşünce yapısı daha netleşecek ve yeni düşünceler üretmek için çok büyük katkılar sağlayacaktır. Türk düşüncesinin omurgasını Türkçe, evren tasavvuru ve devlet oluşturmaktadır. Aşağıda Göktürkler örneğinden hareket edilerek devletin kurum olarak nasıl bir yapıya sahip olduğu ve toplumun gelenek ile değerleriyle nasıl bir ilişki içinde anlam kazandığı ele alınmaktadır.

II. Devlet

A. Varoluş

Türkler için, toplumsal varoluşlarını sürdürmek, her zaman temel bir sorun olmuştur. Yaşadıkları coğrafyalar, hükümdar olmak için birbirleriyle ölümüne savaşıyor uluslarla doludur. Bunun yanında Türklerin Avrasya'daki bütün medeniyetlerle ilişkiye girerek kendi toplumsal

⁸ *Dede Korkut Kitabı*, haz. Muharrem Ergin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, c. I, s. 245.

varlıklarını tehlikeye attıkları açıktır. Çünkü gelişen her medeniyet, çevre toplumlarını, dolayısıyla da kültürleri kendi içinde eriterek büyür. Türkler, ilişkiye girdikleri medeniyetler karşısında çok kurban verdiklerinden, bu tehlikelerin bilincindedirler. Bu bilincin en iyi örneklerinden biri *Orhon Yazıtları*'dır. Yazıtlar, Türk devletinin yıkılışında Çinlilerin oynadıkları rolü açık seçik ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, güçlü medeniyetlerle ilişkiye girerken o medeniyet tarafından yok edilebileceklerinin farkında olarak varoluşlarını güvence altına alan değerleri çok önemsemişlerdir.

Eski Türkçe'de *bodun* terimi toplum anlamında kullanılmıştır. Bu terimin kökü olan *bod*, vücut-beden anlamına geldiği gibi, boy ya da oymak anlamına da sahiptir. *Bodun*, toplumu oluşturan boyların birliği anlamındadır.⁹ *Bodun* teriminin hem kök hem de genel anlamı toplumsal varoluşa işaret etmektedir. Yazıtlarda *bodundan* söz edilen her yerde, konu "el"le (devlet, imparatorluk) bitirilmiştir.¹⁰ Bu yaklaşım *bodun* ile devlet arasındaki ilişkinin kuvvetini göstermektedir. Toplum ve devlet boylardan oluştuğundan, toplumsal varoluş bütün boyların haklarının gözetilmesini gerektirir. *Bodun* dışında kalan boyun varoluşu tehlikede olduğundan, boylar da *bodun* içinde kalmanın faydalı olduğunu kabul ederler. Hem boyun hem de *bodunun* varoluşu devletin varoluşuyla ilişkilidir.

Varoluş, bir şeyin oluş halinde olmasını ifade eder. Oluş, bir varlığın dönüşmesi, içkin ilkelerine göre kendini gerçekleştirmesidir. Oluş, dönüşümü ifade ederken, varoluş hem var olanın kendisini hem de oluşu ifade etmektedir. Bir toplumun varoluşu, hem insanlar bütünü olarak varlığını hem de bu insanları belli bir toplum haline getiren değerleri içermektedir. Dolayısıyla, değerler hem toplumun varlık kazanmasını sağlar hem de toplumun kimliğini belirler.

Toplumsal varoluşun içeriğini oluşturan değerlerin en önemlileri şunlardır: Aile biçimi, çocuk yetiştirme tarzı, insan anlayışı; dil; evren ve doğa tasavvuru, inanış, ölüm anlayışı, dualar; ahlâk anlayışı, gelenekler, görenekler; beslenme kaynaklarını oluşturma ve çeşitlendirme ile onları kullanma tarzları, ihtiyaçları giderme ve ürünleri paylaşma anlayışları; zanaatlar, teknikler, üretim tarzları; mimarileri, ev biçimleri, mezar tarzları, saray anlayışları, kervansaray ile han kavrayışları; sözlü gelenekte masal, hikaye, efsane, mani, bilmece, ninni gibi un-

⁹ Rene Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 217-218.

¹⁰ Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s. 46.

surlarda ortaya çıkan toplumsal özellikleri; yazılı edebiyatları; şairler, ozanlar, âşıklar, sanatçılar, kahramanlar, bilgeler, düşünürler, önderler; teşkilatlanma biçimleri, savaş yöntemleri, yönetim tarzları, hukuk ve devlet anlayışları. Sıralanan bu değerlerin ortaya koyduğu ürünler, toplumun zihniyetini gösterdiği gibi, kültürel yapının genel özelliklerini sergiler. Toplumsal kimlik de bu değerler ile değerlerin oluşturduğu zihniyet ve kültürel yapı tarafından meydana getirilir.

Toplumsal varoluşun sürekliliği, toplumun kimliğini oluşturan değerlerin sürekliliğine bağlıdır. Değerler, toplum tarafından tarihî süreçte geliştirildikleri gibi, süreç içinde zayıflayıp kaybolurlar. Varlığını sürdüren her toplum, değerleri aracılığıyla var olur ve diğer toplumlardan yine bu değerler aracılığıyla ayrılırlar. Değerleri iki ana öbekte toplamak mümkündür:

1. Toplumun kimliğini ortaya koyan değerler: Dil, din, tarih
2. Toplumun gündelik hayatını sürdürmek için kullandığı değerler.

Toplumsal varoluşu belirlediklerinden, burada birinci öbek değerler üzerinde duracağız.

Dil, her toplumun kimliğini ortaya koymada belirleyici ilk unsur olduğundan, toplumun varoluşunun ve kimliğinin temel dayanağıdır. Din, evren tasavvurunu içerdiğinden, insanın bu dünyadaki yerini, ödevini belirler. Toplumun dini, onun kimliğinin oluşmasında etkili bir unsurdur. Ancak din, dil gibi belirleyici değildir. Çünkü aynı dini benimseyen çok sayıda toplum olabilir. Dilleri farklı, dinleri aynı toplumlar, dini kendilerine göre yorumlayıp dönüştürerek özelleştirmektedirler. Toplumun tarihi, kimliğin belirlenmesinde öncelikli olan unsurlardan biridir. Çünkü tarih, toplumun diğer değerlerini de kendinde toplayarak, temel değerleri beslemekte ve güçlendirmektedir. Kendi tarihini değiştirmesi mümkün olmamakla birlikte toplum, tarihini başka bir toplumun tarihinin bir dalı ya da onun bir parçası olarak görmeye başladığında, diğer toplumun temel değerlerini de kolayca benimseyecektir. Temel değerlerin değiştirilmesi, toplumun varoluşunu tehdit eder ya da o toplumu tümden yok eder. Toplumun benimsemek durumunda kaldığı bir temel değer, o toplumun kendi özel değerleri potasında dönüştürüldüğünde tehdit unsuru olmaktan çıkar.

Temel değerlerdeki değişiklikler, başka toplumlarla ilişki sonucu gerçekleşmektedir. Toplumlararası ilişkiler çeşitli boyutlarda ortaya çıkar. Uzun süreli komşuluk ilişkileri toplumları birbirine benzettiğinden, toplumların temel değerlerinde değişikliklere neden olur. Ancak savaş ve güçlü bir medeniyetle ilişki, asıl değişimin iki önemli nedenidir.

Büyük bir savaş sonucu savaşı kazanan taraf, kaybedenin topraklarını uzun süreli işgal ettiğinde, kaybeden tarafın temel değerleri çok hızlı bir şekilde değişir. Güçlü medeniyetlerle ilişki de benzer sonuçlar doğurur. Çünkü güçlü bir medeniyetin ortaya koyduğu değer dizilerinin tümü zayıf toplumlar tarafından kolaylıkla benimsenir. Özellikle gündelik hayatı kolaylaştıran unsurlar öncelikle kabul edilir; sonra da temel değerler terk edilerek diğer toplumun değerlerine göre yaşama süreci başlar. Yabancı değerleri benimseyen toplum önce uydulur, sonra da diğer toplumun içinde eriyerek ortadan kalkar. Bu nedenlerden ötürü, temel değerlerdeki değişimler toplumsal varoluşu tehdit eder.

Hem medeniyetlerle ilişkileri hem de savaşlar nedeniyle Türkler, tarihleri boyunca varoluş tehdidi altında kalmışlar; fakat yok olmamışlardır. Türklerin varoluşlarını sürdürebilmelerinin nedeni, toplumsal varoluşun içeriğini oluşturan değerler yanında, esas olarak temel değerlere olan bağlılıklarıdır. Türkçe, bir temel değer olarak Türk tarihinin başından sonuna, toplumsal varoluşun güvencesi olmuştur. Türklerin evren tasavvuru, girdikleri bütün dinleri kendilerine göre yorumlama imkânı verdiğinden, din değiştirmeleri varoluş bakımından bir tehdit unsuru olmamıştır. Türkler, gelenekleri aracılığıyla, toplumsal tarihlerini canlı tutmayı hep bilmişlerdir. Onlar için temel bir kurum olan devlet, toplumsal varoluşun sürekliliğinin diğer bir ayağı olmuştur.

B. Düzen

İnsanın temel kategorilerinden biri olan düzen, devletin varoluş nedenleri arasındadır. İnsanlar, topluluk ve toplum halinde yaşamış ve yaşamaktadırlar. İnsanların birbirleriyle ilişkilerini belirleyen ahlâk kuralları, töreler, gelenekler, sosyal ilkeler, kanunlar, dinî inanışlar, toplumsal düzenin oluşmasını sağlar. İlke, kural ve kanunların çiğnenmesi durumunda, kınama, ayıplama, dışlama gibi yöntemler uygulanmış, bunların yeterli olmadığı durumlarda üst mercie ihtiyaç duyulmuştur. Üst mercii karar alması için ilkelerin belirlenmesi, hukuku doğurmuş ve hukukun uygulanması için de sürekli silahlı güç bulundurma ve onları kontrol etme mekanizması da devletin oluşmasının nedenlerinden biri olmuştur. İnsanlık tarihinin çok büyük bir döneminde aile, klan ve kabile olarak varlıklarını sürdüren insan toplulukları içinde, bazı kabilelerin hukuk oluşturmaları ve devletleşmeleri, toplumları ortaya çıkarmıştır. İnsan büyük kitleler halinde yaşayıp karmaşık kurum ve kurallara sahip olunca, devlet, toplumun varoluşunun garantisi haline gelmiştir. Toplumsal düzen yanında, toplumun dış güvenliği de devleti zorunlu hale getirmiştir.

Düzen, Türk düşüncesinin de temel kavramlarından biridir. Temel kavram olma nedeni, evren tasavvuru ve devlet anlayışlarının, düzen ilkesi çerçevesinde açıklanmasıdır. Yazıtlarda, dağınık olan Türk ulusunu toplamak ve devlet kurmak anlamında *tüz-ermiş* terimi kullanılmıştır.¹¹ Dağınık olan toplum düzensiz kabul edildiğinden, devlet, düzenin temeli olarak öne çıkmıştır. Devlet düzenine öylesine bir güven vardır ki, Türkler şu ifadeyi kolaylıkla dile getirmişlerdir: “Üstte gök çökmedikçe, alttaki yer delinmedikçe, senin devletini ve töreni kim bozabilir”.¹² Bu anlayış bir başka noktayı daha, devlet düzeni ile evren düzeni arasındaki ilişkiyi dile getirmektedir. Bilge Kağan, Türk boylarından biri olan Dokuz Oğuzların isyan nedeni olarak, “gök ile yer arasındaki karışıklığı” göstermiştir.¹³ Bu yaklaşım tarzı, düzen kavramının neden önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Toplumsal varoluş, devletin düzen sağlamasına bağlı olduğundan, düzen, özellikle de devlet düzeni, devlet idesini temellendirmeye ilişkin esas kavramlardan biridir. Toplumsal yapıda yer alan değer ve kurumların birbirleriyle ilişkilerini ve her kurumun çalışma ilkelerine bağlı hareket etmesini, kişilerin kurumlarla ilişkilerindeki sorunların çözümünü üstlenen devlet, kurumlarda var olan düzenlerin genel bir yapı içinde sistemleştirilmesi şeklinde ortaya çıkar. Dolayısıyla devletin kendisi bir düzendir.

Devlet ile düzen arasındaki ilişki devlet anlamında kullanılan *el* teriminde de görülür. *El*, halk, ülke ve devlet anlamlarına gelmektedir.¹⁴ Terim, metinlerde hem *bodun* (halk, bir kağanın idaresinde toplanmış boylar) hem de *kağanla* ilişkili olarak kullanılmıştır. Ayrıca *el* siyasi yetkiyi de ifade ettiğinden, siyasi iktidarı, yönetimi, örgütlenmiş devlet anlamlarını da içermektedir. Ayrıca *el* terimi, imparatorluk anlamında da kullanılmıştır.¹⁵ *El* terimin taşıdığı anlamlar -halk, ülke, devlet, kağan ve imparatorluk- devletin oluşmasını sağlayan temel unsurları ortaya koyduğu gibi, devletin biçimini de ifade etmektedir.

Türk devlet anlayışı, toplumsal düzenle evrensel düzenin birleştirilmesinden oluşmuştur. Toplumsal düzeni oluşturan unsurlar, ahlâk ilkeleri, iktisadi yapı, yaşayış biçimi, inanç sistemi ve töredir. Devlet, bu

11 “Kül Tiğın Yazıtı”, *Orhon Yazıtları*, çev.-haz. Talat Tekin, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, D3.

12 “Kül Tiğın Yazıtı”, D22.

13 “Kül Tiğın Yazıtı”, K3.

14 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 138.

15 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s. 107.

unsurların her birinin ilkeleriyle uyum içinde yapılandığından, sözkonusu unsurların içerdiği düzen ve ilkelerini kendinde barındırır. Türkler sınıflı bir toplum yapısına sahip olmadıklarından, devlet herhangi bir sınıfın çıkarları doğrultusunda hareket etmez. Dolayısıyla toplumsal düzeni sağlayan unsurların her biri toplumun bütünü için geçerlidir ve devlet bu ilkelere uygun yaşamının şartlarını sağlamaktadır. Hükümdar ve diğer yöneticiler toplumsal düzeni sağlayan ilkelere, özellikle de hukuk özellikleri gösteren töreye uymak zorundadır. Yöneticiler töre ve diğer toplumsal düzen ilkelerine uymadıkları takdirde meşrûyetlerini kaybedeceklerinden yerlerine yenileri getirilir.

Devlet, toplumsal düzene uymak zorunda olduğu kadar evren düzenine de uymak zorundadır. Bunun başlıca nedeni, devleti temsil eden hükümdarın, hükümdar olabilmesi için, Tanrı'nın ona *kut* vermesi gerekliliğidir. Türklerin inanışlarına göre devlet, kağana Tanrı'nın bir bağışıdır.¹⁶ Ancak hükümdar, görevlerini tam yapamaz, dolayısıyla halkın sorunlarını çözemezse, *kut* geri alınmaktadır. *Kutun* geri alınmasının anlamı, hükümdarın yönetme hakkını kaybedip tahttan düşürülmesidir. Hükümdarlık hakkının geri alınmasının başlıca nedenlerinden biri, hükümdarın toplumsal düzenin bozulmasına engel olamayışdır. Toplumsal düzeni sağlayan unsurların her biri ata kültürüne dayandığından ve atalar da tanrısal nitelik taşıdıklarından, sözkonusu unsurlar kutsal sayılırlar. Onlara saygısızlık, düzene saygısızlık kabul edilmektedir. Düzenin korunmasından da hükümdar sorumludur.

Devlet düzenini sağlamada kullanılan temel unsur töredir. Töre, geleneklerde ortaya çıkan, uyulması zorunlu olan değerler bütünüdür,¹⁷ bir bakıma hukuktur. Her kurum ve sosyal eylem kendi geleneğini oluşturduğundan, bu geleneklerin dayandıkları ilkeler töreyi meydana getirirler. Ayrıca, hükümdarın ivedilikle aldığı kararlar ve yılda iki kez toplanan kurultayın kararları da töreye dâhil edilir. Kişi ve kurumların karar ve eylemleri töreye uymak zorundadır. Töreye uymayan eylemler cezalandırıldığından, törenin yaptırım gücü vardır. Töre, kişinin konumuna bakılmadan, ister hükümdar olsun isterse sıradan bir vatandaş, hiçbir ayrıcalık gözetilmeden aynı şekilde uygulanır. Hükümdar töreye uymadığında *kutunu* kaybedeceğinin bilincindedir. Töre, geleneklere dayandığından ve geleneği bilen halk töreyi de bildiğinden

16 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s. 108.

17 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 117; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, s. 250.

den, yöneticilerin töreye uygun davranıp davranmadıkları halk tarafından kolaylıkla denetlenebilmektedir. Törenin devlet düzeni içindeki öneminden dolayı, yazıtlarda devlet kuruluşundan söz edildiği yerlerde, “törenin düzenlendiği”¹⁸ ifadesi kullanılmaktadır.

Törenin dayanakları ve uygulanması, kişisel hak ve görevleri garanti altına alarak, devletin, adalet ilkelerine göre işlemlerini sağlar. Böylelikle her kişi kendini güvende hisseder. Kişilerin kendilerini güvende hissetmeleri, onları töreye ve törenin uygulayıcısına, yani devlete sıkı sıkıya bağlar. Bu duygu toplumsal birlik bilincini artırır ve toplumsal bilinç, toplumsal varoluşun sürekliliğini sağlar. Kişisel hakların güvence altında olması, toplumsal varoluşun sürekliliğinin sağlanması, töre ve devlet çerçevesinde gerçekleşmektedir. Töre ve devletin varoluş nedenleri de toplumsal düzene dayandırılmaktadır. Bu nedenlerden ötürü düzen, her türlü insanî varoluşun en temel ilkesi haline gelir.

Beceriksiz hükümdar, halkın bilinçsizliği ve başka devletlerden gelen saldırılar, devlet düzenini tehdit etmektedir. Bunların önüne geçmek için iyi bir hükümdar ve bilinçli bir halkın olması yeterlidir. Bu sorunlar aşağıda tartışılacaktır.

C. Hükümdar

Hükümdar, devlet düşüncesinin esas unsurlarından biri olduğundan, hükümdarın nitelikleri, devletin niteliklerini de belirlemiştir. Hükümdar, devleti temsil eden ve bir bakıma devlet yerine geçen simgedir. Devleti tek başına temsil eden hükümdarın niteliklerine ve ödevlerine bakıldığında, onun neden esas unsur olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdarın sahip olması gereken başlıca iki nitelik, savaşçılık ve siyasî bilgeliktir.¹⁹ Bu özellikler hem devletin kendi varoluşu hem de toplum sorunlarının çözümü için önceliklidir.

1. Savaş: Türklerin yaşadıkları coğrafyalar sürekli savaşların olduğu ortamlardır. Hem toplumlar hem boylar arasındaki çekişmeler, hem de bölgenin en önemli devleti olan Çin’in saldırgan tutumu nedeniyle savaş, bölgenin en temel özelliklerinden biri olmuştur. Savaşan toplumların önderlerinin savaşçı olmasından daha doğal bir şey yoktur.

Roux’un bildirdiğine göre, Gök Tanrı’nın iyi bir şekilde algıladığımız tek temel emri, *savaşmaktır*. Eğer savaşılmaz ve teslim olunup itaat edilirse, ihanet edilmiş sayılır. Tanrı, ilâhî halktan, göğün altında bu-

18 “Kül Tiğın Yazıtı”, D13, D16.

19 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s. 114-115.

lunan yeryüzünün tüm yüzeyinde hüküm sürmesini, göğün altında yer almayan elverişsiz bölgeleri bir kenara bırakarak, yeryüzünü, gök gibi tek yapmasını beklemektedir. Bu görüş, Tonyokuk yazıtı batı, satır 3'te yer almaktadır: "Hanı tahttan indirdin, boyun eğdin. O boyun eğdiği için, Tengri 'öl' dedi. Türk halkı öldü, yok oldu, artık bir hiç oldu".²⁰ Hükümdar, Tanrı'nın emrini ve halk da hükümdarın isteklerini yerine getirmediğinde, sonuç bellidir; Tanrı'nın doğrudan verdiği tek ceza, hükümdarın, devletin ve halkın ölümüdür. Böylesine ağır bir cezayla karşılaşmamak için, başta hükümdarın sonra da halkın bütün görevlerini en iyi şekilde yapması gerekmektedir.

Türkler, dinî bir savaş hayal etmemiş olmalarına rağmen, onların yüce Tanrısı bir savaşçı olmuş ve savaşlarına dinsel bir nitelik vermiştir.²¹ Ancak bu tavrın gerekçeleri vardır. Kağana yapılan başkaldırılar ve ona karşı işlenen suçlar, Tanrı'ya yapılan başkaldırı ve günahlar olarak değerlendirilmiştir. Tanrı'nın ve onun kağanının kutsal savaşı temelde dogmatik değildir. Bu savaş sadece bozkırların anarşisine, küçük beyliklere, totemizme karşı ve daha da önemlisi, çok tanrılı görüşün zorunlu kıldığı yetki çokluğuna yöneliktir. Aslında birliğe ve evrensel sulha karşı duyulan derin arzunun gereğini yerine getirmeye dönüktü. Kozmik merkezli bir dünya düzeni Türklerin genel gayesi olduğundan, Türk devletleri, dünyanın tümüne hâkim olmayı amaçlamışlardır.²²

Türkler için en iyi ölüm şekli savaşta ölmektir. Hastalıktan ölmenin utanç verici olduğunu kabul ettiklerinden, savaşta ölmenin onurunu hiçbir zaman kaçırmamışlardır.²³ Savaşta ölmenin onur kabul edilmesinin nedeni, savaşın, toplumsal varoluşun devam ettirilmesi açısından gerekliliğidir. Toplumsal varoluş evrensel düzenin bir parçası olduğundan, savaşılmadığı takdirde evrensel düzenin de bozulacağı, dolayısıyla toplumun görevini yerine getirmemiş sayılacağı düşünülmektedir. Böyle bir tutum, Tanrı tarafından ölümle cezalandırılmaktadır. Savaş, düzenin korunması için en önemli araçtır ve Tanrı'nın buyruğudur. Bu ödevin yerine getirilmesi her Türk'ün ödevidir. Bu ödevi yerine getirirken ölmek, hem onur hem de Tanrı tarafından göğe alınarak ödüllendirilmek anlamına gelmektedir.

20 Jean Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1999, s. 84.

21 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 93.

22 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 93.

23 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 207.

Devlet, başkaldırı ve savaşlar sonucunda kurulmuştur. Doğal olarak savaşçılık yeteneği, devlet kuran bir hükümdarın en temel nitelikleri arasında sayılır. Bilgelik, hükümdarda, Tanrı'nın verdiği *kut* aracılığıyla ortaya çıkar.²⁴ Siyasî egemenlik anlamına da gelen²⁵ *kuta* sahip olmak, iktidarda kalmak için yeterli görülmemiştir. *Kut* kaybedildiği takdirde iktidar da kaybedilir. İktidarı kaybetmemek için *kutun* içeriğini oluşturan şu nitelikleri sürekli göstermek gerekir: “Kut, akıl ve bilgi ile tutulur, iyilik yapmayı gerektirir ve ayrıca, erdemli, iyi ahlâklı ve iyi huylu olunmalıdır.”²⁶ Hükümdar, yoğun çalışmaları ve *kutun* da yardımıyla toplumu düzenler ve adaleti sağlar. Bilgeliliğin temel kavramlarından biri olan adalet *Orhon Yazıtları*'nda, hükümdarın kaygıları ve eylemlerinde açıkça görülür.

2. Bilgelik: Hükümdarın bilgelik özelliği, sorunları kavrama gücü ve çözüm ütebilme yeteneği olarak öne çıkmaktadır. Bilgelik, ahlâkî, dinî, siyasî, iktisadî, sosyal değerler başta olmak üzere, toplumun her türden düşünce ve eylemlerini yönlendiren değerler bütünüdür. Bilgelik temelli düşünceler, toplum tarafından içselleştirilen değerleri esas alması yanında, değerlerin kökenine de atıfta bulunduğundan, köken, bilgeliliğin temel kavramlarından biri olarak öne çıkar. Bilgelik temelli düşünceye göre, her şey kökünde iyi ya da mükemmeldir. Dolayısıyla, değerlerle ilgili bir sorun çıktığında, kökendeki yaklaşıma bağlı kalarak çözüm üretilir. Bu tutum, geçmişle şimdi arasındaki ilişkiyi sürekli canlı tuttuğundan, tarih bilinci olarak kendini sergilemektedir. Çözümler kökenden ve değerlerden üretildiğinden, çözümün meşrûluğu tartışma konusu olmaktan çıkmaktadır.

Hükümdarın bilgelik özelliği toplumu çok iyi tanıması anlamına gelmektedir. Toplumun geleneklerini, kurumlarını, değerlerini, inançlarını ve töresini bilmek ve yönetimi bu unsurlara göre gerçekleştirmek, hükümdarı bilge yapmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, sadece bilmenin yeterli olmaması, esas olanın bilgilerin uygulamaya konması olduğudur. Başka bir deyişle hükümdar, karar ve uygulamalarını bilgeliliğin içeriğini oluşturan değerlere göre gerçekleştirdiğinde bilgelik niteliğini hak etmektedir.

24 Mübahat Türker-Küyel, “Bilge Kağan Bir ‘Filozof – Arhont’ mudur?”, *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 461.

25 Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 52.

26 Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Yayınları, Ankara 1982, s. 206-208.

Hükümdarın bilgeliği, halkı çok fazla ilgilendiren iki ana konuda aranır. İlki, toplumun hayat şartlarının iyileşmesidir. Halkın hayat şartlarının iyileşmesi, iyi hükümdarın en sağlam göstergesidir. İyi hayat şartları olarak, üzerinde durduğumuz dönem göz önünde bulundurulduğunda, geçim kaynaklarının düzenliliği ve güvenlik öne çıkmaktadır. Ayrıca sayıları az da olsa memurların, işlerini, düzeni belirleyen ilkeler doğrultusunda yapması da hükümdarın hanesine yazılan iyi notlar arasındadır. Hükümdarın bilgeliğinin arandığı ikinci alan adalet sistemidir. Adalet kavramının geniş bir içeriği vardır. Söz konusu içeriğin başta gelen özelliklerinden biri yargı sisteminin iyi çalışmasıdır. Toplumda huzursuzluk yarattıklarından, suçluların yargılanarak cezalandırılması halkı genellikle memnun etmiştir. Yargılama sisteminde kullanılan töre ve gelenekler, halkın değerlerinin yürürlükte olduğunu göstermesi açısından halkı rahatlatır. Bunun yanında, kurumların iyi işleyişleri, sosyal hayatın düzenlenişi, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarının giderilmesi, yardıma muhtaç olanlara yardım etmek de adalet kavramı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Toplumun bütünü ilgilendiren sorunların çözümünde, başarılı olan hükümdar bilgelik unvanı alabilmektedir. Bu beklentiler, bilge hükümdar olmanın ne kadar zor olduğunu göstermektedir.

Hükümdar olmanın şartlarından biri olan Tanrı'nın *kut* vermesi durumu, onun bilgeliğinin dayanaklarından biridir. Çünkü *kut* verilen hükümdarın halkı memnun etmesi gerekir. Bu görevini yerine getiremediğinde *kut* geri alınmaktadır. *Kut* sahibi hükümdar hem *kutun* gereklerini hem de halkın ihtiyaçlarını karşılamak için bilge olmak durumundadır.

Hükümdar, toplumsal düzenin korunması ve işlemlerinden sorumluluğu olduğundan, düzenin ilkelerini bilmesi ve bu ilkelere göre eylemde bulunması zorunludur. Toplum düzeniyle evren düzeninin birbirleriyle yakın ilişkileri ve hükümdarlık yapabilmeyen *kutla* bağlantısı, evren düzeninin ilkelerini de bilmeyi gerektirmektedir. Evren ile toplum arasındaki ilişkideki merkezî konumundan dolayı, hükümdar, hem evren ilkeleri hem de toplumsal düzenin dayandığı ilkelerin bilinciyle eylemde bulunmak durumundadır. Her iki alanın ilkelerini bilip uygulamak, düzenin sürekliliğini sağladığından, toplumsal varoluşun sürekliliği güvence altına alınmaktadır.

•••

Türk düşüncesi, toplumsal varoluş sorunu çerçevesinde şekillenmiştir. Toplumsal varoluşun sürekliliği esas sorun olunca, varoluşu doğrudan etkileyen unsurlar olan kurumlar, gelenekler ve değerler öne

çıkılmaktadır. Kurum, gelenek ve değerlerin bütünlüğü, toplumsal düzeni ortaya koymaktadır. Dolayısıyla düzen kavramı, toplumsal varoluşun esasını oluşturmaktadır. Toplumsal varoluş ile düzen arasındaki köklü bağlar, düzenin ilke ve şartlarının tam olarak belirlenmesini gerektirmiştir. Düzenin ilkesi, evrendeki her unsuru kendi doğal yapısı ve yeri içinde temellendirmeye dayanır. Benzer şekilde, toplumda içkin olan her unsur da başka unsurlarla ilişkileri çerçevesinde kazandığı anlamla temellendirilir. Bu gerekçeler nedeniyle, düzenin ilkesi, düzende içerilen unsurların işlevlerini yapılarına uygun olarak yerine getirmelelidir. Bu durum hem düzeni oluşturmakta hem de düzenin devamını sağlamaktadır. Toplumsal unsurların toplum içindeki yerleri, töre ve gelenekler tarafından belirlendiğinden, töre ve gelenekler düzenin somutlaşmış şekli olarak, hükümdarı yönlendirirler.

Düzen, toplumsal varoluşun dayanağı olarak öne çıkarken, düzenin dayanağı ise hükümdardır. Hükümdar, töre ve gelenekleri esas alıp görevlerini yerine getirerek düzenin işlenmesini sağlamaktadır. Düzen işlediği sürece toplumsal varoluş güvencedir. Hükümdarın düzeni devam ettirme başarısı, bilgelik ve savaşıklık yeteneklerine bağlıdır. Bilgelik, düzenin ilkelerini bilmek ve ilkelere göre yönetmek şeklinde kendini gösterirken, savaşıklık özelliği, düzene saldırıları püskürtme şeklinde gerçekleşir.

Toplumsal varoluş sorunundan hareket edildiğinde, düzen, töre, adalet, savaş, bilgelik, Tanrı, gök, yer ve kişi, Türk düşüncesinin temel kavramları olarak öne çıkmaktadır. Bu unsurlar çerçevesinde oluşan kurumların, geleneklerin ve değerlerin incelenmesi, Türk düşüncesinin yapısını, tarihsel bütünlüğü içinde ortaya koyacaktır.